

درآمدی بر

مبادی و مبانی سلوک

از منظر قرآن و اهل بیت (ع)

حسین روحانی نژاد

www.ketab.ir

درآمدی بر مبادی و مبانی سلوک

از منظر قرآن و اهل بیت (ع)

حسین روحانی نژاد

مربی گروه عرفان پژوهشگاه فرهنگ و اندیشه اسلامی

ناشر: سازمان انتشارات پژوهشگاه فرهنگ و اندیشه اسلامی

چاپ دوم: ۱۴۰۳

شمارگان: ۱۰۰ نسخه

طراح جلد: سیدایمان نوری نجفی

چاپ و صحافی: آرزوی دنیا

سرشناسه: روحانی نژاد، حسین، ۱۳۳۸.

عنوان و نام پدیدآور: درآمدی بر مبادی و مبانی سلوک از منظر قرآن و اهل بیت (ع) / حسین روحانی نژاد.

مشخصات نشر: تهران: سازمان انتشارات پژوهشگاه فرهنگ و اندیشه اسلامی، ۱۴۰۳.

مشخصات ظاهری: ۳۹۲ص.

شابک: ۹ - ۲۶۷ - ۱۰۸ - ۶۰۰ - ۹۷۸

وضعیت فهرست‌نویسی: قیبا.

یادداشت: کتابنامه. یادداشت: نمایه.

موضوع: آداب طریقت.

موضوع: آداب طریقت - جنبه‌های قرآنی.

موضوع: آداب طریقت - احادیث.

شناسه افزوده: سازمان انتشارات پژوهشگاه فرهنگ و اندیشه اسلامی.

ردمبندی کنگره: ۱۳۹۵ / ۶ / ۲۸۹ BP

ردمبندی دیویی: ۲۹۷/۸۴

شماره کتابشناسی ملی: ۴۵۳۴۰۶۸

این کتاب با کاغذ حمایتی منتشر شده است.

دفتر مرکزی: تهران، خیابان شهیدبهشتی، تقاطع بزرگراه

شهید مدرس، پلاک ۵۶، تلفن: ۸۸۵۰۵۴۰۲ - ۸۸۵۰۳۳۴۱

فروشگاه کتاب اندیشه: تهران، خیابان انقلاب، روبروی

درب اصلی دانشگاه تهران، پلاک ۱۳۳۸، تلفن: ۶۶۱۷۵۶۷۰

قیمت کتاب مطابق QR کد پشت جلد و مراجعه به

ادرس وبگاه www.poiict.ir

همه حقوق محفوظ است

فهرست

۱۱	پیشگفتار.....
۱۵	مقدمه.....
۱۵	۱. اهمیت و ضرورت موضوع.....
۱۶	۲. پیشینه تحقیق.....
۱۶	۳. هدف تحقیق و کاربردها.....
۱۷	۴. روش تحقیق.....
۱۷	۵. تعریف مسئله و بیان سؤالات تحقیق.....
۲۰	۶. فرضیه یا فرضیات تحقیق.....
۲۰	۷. نوآوری تحقیق.....
۲۱	۸. ساختار تحقیق.....
۲۱	۹. عرفان اهل‌بیتی؛ دیدگاه‌ها و دشواری‌ها.....
۲۷	بخش اول: مبادی.....
۲۹	فصل اول: ضرورت بحث از عرفان عملی اهل‌بیت <small>علیهم‌السلام</small>
۳۷	فصل دوم: مفهوم‌شناسی.....
۳۷	مفهوم عرفان در لغت.....
۳۸	مفهوم عرفان در اصطلاح.....
۴۰	مفهوم عرفان در روایات اهل‌بیت <small>علیهم‌السلام</small>
۴۰	۱. واژه «عَرَفَ».....
۴۱	۲. واژه عرفان.....

- ۴۵ ۳. واژه عارف
- ۴۷ تعریف پیشنهادی مستفاد از روایات اهل بیت علیهم السلام و مذاق شریعت
- ۵۱ **فصل سوم: اقسام عرفان**
- ۵۱ عرفان نظری و عرفان عملی
- ۵۶ مقایسه عرفان عملی و اخلاق عملی
- ۶۳ **فصل چهارم: سلوک و سالک، شریعت و طریقت و حقیقت**
- ۶۳ ۱. سلوک و سالک
- ۶۷ ۲. شریعت، طریقت و حقیقت
- ۶۷ ۱-۲. از دیدگاه اهل معرفت
- ۷۰ ۲-۲. از دیدگاه اهل بیت عصمت و طهارت علیهم السلام
- ۷۱ ۳. طرق معرفت
- ۷۷ **فصل پنجم: اهداف عرفان عملی**
- ۷۹ ۱. معرفت
- ۸۵ ۲. عبودیت
- ۹۵ ۳. محبت
- ۱۰۲ ۴. قرب
- ۱۰۲ ۱-۴. مفهوم و ماهیت قرب
- ۱۰۴ ۲-۴. اهمیت قرب
- ۱۰۷ ۳-۴. جایگاه مقربان
- ۱۱۰ ۴-۴. عوامل تقرب
- ۱۲۱ ۵. لقاءالله
- ۱۲۹ **فصل ششم: ویژگی‌های عرفان و عارفان اهل بیتی علیهم السلام**
- ۱۲۹ قاعده تعدد طرق سلوکی از دیدگاه اهل بیت علیهم السلام
- ۱۳۶ ویژگی‌های عرفان اهل بیتی
- ۱۳۶ ۱. محصول اشراق الهی
- ۱۳۶ ۲. عرفان قرآنی - روایی
- ۱۳۶ ۳. عرفان شریعت‌محور و اصیل
- ۱۳۷ ۴. تحقق بخش توحید نظری و توحید عملی در غایت ایده‌آل

۱۳۸	۵. جمع میان استغراق در وحدت و رعایت مناسبات عالم کثرت
۱۳۹	۶. پیوند ناگسستگی میان معرفت خدا و معرفت امام زمان (عج)
۱۳۹	۷. قراردادن سالک در جاذبه کمال مطلق و در راستای لقاءالله
۱۴۰	۸. اتصال به روحالله
۱۴۰	۹. انقطاع الی الله و اتصال به معدن عظمت و نور عزت
۱۴۱	۱۰. سرشاربودن از ابتهاجات معنوی
۱۴۱	۳. ویژگی‌های عارفان از نظر اهل بیت (ع)
۱۵۱	فصل هفتم: درجات و مراحل سلوک
۱۵۲	۱. اسلام
۱۵۴	۲. ایمان
۱۵۴	۱-۲. اهمیت ایمان در سیر و سلوک
۱۵۵	۲-۲. تقویوم و ساختار ایمان
۱۵۷	۳-۳. شرایط ایمان
۱۶۰	۲-۴. اقسام، مراتب و درجات ایمان
۱۶۲	۲-۵. ویژگی‌های مؤمنان
۱۶۴	۲-۶. آثار ایمان
۱۶۹	۳. تقوا
۱۶۹	۳-۱. تعریف تقوا
۱۷۰	۳-۲. معانی و کاربردهای تقوا در قرآن
۱۷۳	۳-۳. مراتب و درجات تقوا
۱۷۴	۳-۴. آثار تقوا
۱۷۷	۴. یقین
۱۷۷	۴-۱. ماهیت و حقیقت یقین
۱۸۰	۴-۲. درجات یقین
۱۸۰	۴-۳. ارزش و اهمیت یقین
۱۹۱	۵. اخلاص
۱۹۷	۶. تهذیب و تزکیه
۲۱۹	فصل هشتم: موانع سلوک
۲۱۹	۱. موانع شناختی سلوک
۲۱۹	۱-۱. جهل

۲۲۰ ۱-۲. غفلت
۲۲۹ ۲. موانع غیرشناختی سلوک
۲۲۹ ۱-۲. عُجَب
۲۳۱ ۲-۲. آمال و آرزوهای دور و دراز
۲۳۳ فصل نهم: شاخصه‌ها
۲۳۳ ۱. شریعت‌محوری و التزام عملی به شریعت
۲۴۲ ۲. اعتدال و میانه‌روی
۲۴۶ ۳. عقلانیت و خردورزی
۲۵۷ ۴. سیاست و بصیرت اجتماعی
۲۶۵ فصل دهم: مؤلفه‌ها
۲۶۵ ۱. یقظه
۲۶۷ ۲. سلوک در صراط مستقیم و استقامت در آن
۲۷۱ ۳. تخلیه و تخلیه
۲۷۵ ۴. ریاضت معقول و غیرمعقول
۲۸۷ ۵. مراقبه
۲۸۷ ۱-۵. مفهوم و ماهیت مراقبه
۲۸۸ ۲-۵. مراقبه از دیدگاه قرآن و اهل بیت <small>علیهم‌السلام</small>
۲۸۸ ۱-۲-۵. مراقبه از دیدگاه قرآن
۲۸۹ ۲-۲-۵. مراقبه از دیدگاه اهل بیت <small>علیهم‌السلام</small>
۲۹۴ ۶. معرفت نفس
۲۹۴ ۱-۶. اهمیت معرفت نفس
۳۰۰ ۲-۶. آثار و ارمغان‌های نفس
۳۰۳ بخش دوم: مبانی
۳۰۵ فصل اول: توحید
۳۱۱ فصل دوم: احسان
۳۱۳ فصل سوم: ولایت و محبت اهل بیت <small>علیهم‌السلام</small>
۳۱۹ ۱. ضرورت امامت و ولایت در سیر و سلوک
۳۲۳ ۲. ویژگی‌های رفتاری انسان کامل
۳۲۳ ۱-۲. عبادت مدام و متوالی

۲-۲. تخلق به اخلاق الهی ۳۲۴

۲-۳. در اوج قرب به حق و واجد مقام محبوبی ۳۲۴

۲-۴. امام، ولی و نماد انسان کامل ۳۲۶

۲-۵. مظهر نام «صمد» ۳۲۷

فصل چهارم: استاد سلوکی ۳۲۹

۱. ضرورت و اهمیت استاد سلوکی ۳۲۹

۲. رفیق سلوکی ۳۳۲

۳. آداب سالک ۳۳۳

۴. آداب استاد سلوکی ۳۳۷

۵. آسیب‌شناسی رابطهٔ مرید و مرادی ۳۳۷

کتابنامه ۳۴۳

فهرست آیات ۳۵۵

فهرست روایات ۳۶۷

نمایه اعلام ۳۸۱

نمایه موضوعی ۳۸۷

بیشگفتار

در پرتو پیروزی انقلاب شکوهمند اسلامی ایران، بار دیگر دین و معرفت دینی، به‌ویژه تعالیم مبتنی اسلامی، به‌مثابه فکر و فرهنگ مرفعی و نجات‌بخش آدمی، در عرصه حیات انسان به‌ظاهر شد. تجدید حیات تعالیم وحیانی و ارزش‌های اسلامی از سویی سبب‌سازان و خودباوری ملت‌های مسلمان و احیای روح ستم‌ستیزی در آنان شد و از سویی رست‌پایگی مسلک‌ها و مکاتب بشری و نظام‌های مبتنی بر آن‌ها نمایان‌تر شد.

بایستگی تحقیقات دقیق و منسجم، نظریه‌پروری و نوآوری دربارهٔ زیرساخت‌های اندیشهٔ دینی و نظامات اجتماعی مبتنی بر آن و ضرورت پرداخت علمی و روزآمد به حوادث واقعهٔ فکری، به فراخور شرایط کنونی و درخور این رستخیز عظیم و نیز لزوم آسیب‌شناسی در حوزهٔ فرهنگ ملی و باورداشت‌های رایج دینی به‌منظور عرضهٔ صحیح و دفاع معقول از اندیشهٔ دینی و زدودن پیرایه‌های موهوم و موهون از ساحت قدسی دین و تبیین و عرضهٔ صحیح و دفاع معقول از اندیشهٔ دینی و صیانت از هویت فرهنگی و سلامت فکری اқشار تحصیل‌کرده و نسل جوان کشور، تأسیس نهاد علمی- پژوهشی و آموزشی، دانشگاهی و حوزوی محض و کارآمدی را فرض می‌کرد.

بر این اساس، «پژوهشگاه فرهنگ و اندیشهٔ اسلامی» در جایگاه یک نهاد علمی- فکری حسب‌الامر و براساس نظر رهبر فرهیختهٔ انقلاب اسلامی

آیت‌الله‌العظمی خامنه‌ای (مدظله‌العالی) و با تلاش فراوان آیت‌الله علی‌اکبر رشاد در سال ۱۳۷۳ تأسیس شد.

این پژوهشگاه شخصیتی حقوقی، مستقل و در حکم نهاد عمومی و غیردولتی و غیرانتفاعی دارد که در قالب چهار پژوهشکده حکمت و دین‌پژوهی، نظام‌های اسلامی، فرهنگ و مطالعات اجتماعی و دانشنامه‌نگاری دینی و همچنین مرکز پژوهش‌های جوان فعالیت می‌کند.

پژوهشکده حکمت و دین‌پژوهی - که مشتمل بر شش گروه علمی با عناوین «معرفت‌شناسی»، «مطالعات قرآن و حدیث»، «فلسفه»، «کلام»، «عرفان» و «منطق فهم دین» است - به‌منظور تحقق اهداف زیر فعالیت می‌کند:

۱. بازپژوهی و بازپیرایی حکمت، کلام و معارف اسلامی؛
 ۲. تبیین و تکامل‌دهی مناسب مباحث زیرساختی اندیشه دینی؛
 ۳. ایجاد بستر مناسب برای تعمق و پویایی و بالندگی اندیشه دینی؛
 ۴. پاسخ به شبهات الفانی در علم عقاید و کلام اسلامی؛
 ۵. نقد مکاتب و دیدگاه‌های معارض در حوزه زیرساخت‌های اندیشه دینی.
- در راستای تحقق اهداف فوق، هریک از گروه‌ها از تهیه عنوان‌های مطالعاتی اساسی و اولویت‌گذاری و تهیه پیش‌طرح و تصویب آن در شورای علمی گروه، آن را به اعضای هیئت علمی خود، یا محققان عرصه دین‌پژوهی واگذار نکرده و با نظارت بر روند اجرای تحقیق و تأیید نهایی، برای دسترسی عموم دانش‌پژوهان حوزه دین‌پژوهی، آن را به چاپ و نشر می‌رسانند.
- گروه عرفان در این زمینه تاکنون آثار مهمی را عرضه داشته است و اینک اثر جدیدی براساس معارف عرفانی اهل بیت، با عنوان «درآمدی بر مبادی و مبانی سلوک (از منظر قرآن و اهل بیت علیهم السلام)» را تقدیم طالبان سلوک می‌کند. محقق این اثر حجت‌الاسلام والمسلمین حسین روحانی‌نژاد مربی گروه عرفان پژوهشگاه فرهنگ و اندیشه اسلامی است. ایشان دارای تحصیلات عالی حوزوی بوده و افزون بر

مقالات متعدد، کتاب‌های تحقیقی ارزشمندی، مانند «ولایت در عرفان» و «مواجید عرفانی» و «نقد عرفان‌های صوفیانه» در زمینه عرفان اسلامی به رشته تحریر درآورده است که به چاپ رسیده‌اند و «درآمدی بر مقامات سلوک (از منظر قرآن و اهل‌بیت علیهم‌السلام)» را - که مکمل این اثر است - آماده انتشار دارد.

مؤلف این اثر، ضمن ارج نهادن به میراث عظیم عرفان اسلامی و بهره‌گیری از آن در برخی موارد، کوشیده است مباحثی را در دو بخش مبادی و مبانی سلوک عملی در مکتب اهل‌بیت علیهم‌السلام با استناد به قرآن، احادیث، ادعیه مأثوره و مناجات‌های ائمه معصوم علیهم‌السلام، مطرح کند و با تکیه بر آموزه‌های اهل‌بیت علیهم‌السلام نشان دهد که عرفان اهل‌بیتی، از ویژگی‌هایی برخوردار است که آن را ممتاز و متمایز می‌کند؛ از جمله:

۱. حاصل اشراق الهی و آسمانی است، نه بازتاب اندیشه‌ها و امور نفسانی؛
۲. شریعت‌محور و اصیل است، نه شریعت‌گریز و بدلی و مروج اباحیگری؛
۳. تحقق‌بخش توحید ناب محمدی و علوی و جامع بین وحدت و کثرت و ذوالعینین است، نه قائل به حلول و اتحاد؛
۴. برقرارکننده پیوندی ناگسستنی میان معرفت خدا و معرفت امام زمان (عج) است، نه آنکه میان ولایت و امامت معصوم علیهم‌السلام تفکیک کند و مرجعیت معنوی و سلوکی و سیاسی ائمه علیهم‌السلام را نادیده بگیرد؛

۵. قراردهنده سالک در جاذبه کمال مطلق و در راستای لقاءالله و اتصال به روح‌الله و انقطاع الی‌الله و اتصال به معدن عظمت و سرشار از ابتهاجات معنوی است؛

۶. بر مبانی متین توحید، احسان و ولایت و محبت اهل‌بیت علیهم‌السلام استوار است.

در پایان از همه اعضای محترم شورای علمی، کارشناس گروه عرفان، ناظر تحقیق جناب حجت الاسلام والمسلمین دکتر محمدجواد رودگر، ارزیابان ارجمند جناب حجت الاسلام والمسلمین دکتر بهرام دلیر و سرکار خانم دکتر مهدیه‌السادات مستقیمی و به‌ویژه مؤلف گرامی که با سعه صدر در تولید و بالندگی این اثر تلاش کردند و سازمان انتشارت پژوهشگاه فرهنگ و اندیشه

اسلامی که مسئولیت آماده‌سازی، انتشار و توزیع آن را بر عهده گرفت،
قدردانی کرده و توفیقاتشان را از خدای سبحان خواستاریم و از استادان و
صاحب‌نظران درخواست می‌شود با ارسال نظرها و پیشنهادهای سازنده خویش
ما را یاری کنند.

گروه عرفان

پژوهشکده حکمت و دین‌پژوهی

مقدمه

۱. اهمیت و ضرورت موضوع

پس از انقلاب اسلامی و استقرار نظام جمهوری اسلامی در ایران به رهبری امام خمینی - رضوان الله تعالی علیه - که در عرفان نظری، صاحب نظر و در عرفان عملی، صاحب بصر و بصیرت بود و جوهرهٔ بحران او را تعالیم معرفتی مکتب اهل بیت علیهم السلام تشکیل می داد، چرخشی تاریخی به سوی بحران و عرفان در ایران و در پاره‌ای از نقاط جهان پدید آمد. بیانات امام که از دل ملامت از عشق به حق و از زلال معارف بلند اسلام ناب محمدی صلی الله علیه و آله و مکتب اهل بیت عصمت و طهارت علیهم السلام برمی خاست، بر جان‌های پاک و خداجو می نشست و تحولی شگرف در آنان پدید می آورد. مکتب امام خمینی - قدس ره - مدرسهٔ عشق و زمزمهٔ ایشان، زمزمهٔ محبت حق بود. در مکتب امام علیه السلام عرفان و حماسه در هم آمیخته بود.

امام علیه السلام موجی از معنویت خواهی در ایران و جهان، به ویژه جهان اسلام پدید آورد. اما عطش عرفانی طالبان مباحث عرفانی را کسی به درستی و مناسب و درخور پاسخ نگفت. عرفان مصطلح و موجود اسلامی، محتشم، پربار، پرآوازه و سرشار از آموزه‌های بلند عرفانی است؛ اما مباحث آن دشواریاب و در پاره‌ای از موارد برای اذهان بسیاری از مردمان، هضم ناپذیر است.

در این فضای فرهنگی و معنوی، پس از مدتی کسانی به داعیه‌ی عرضه‌ی متاع‌های معنوی و عرفانی به عرصه آمدند و عرفان‌های سکولار و نوظهور را برای فرونشاندن عطش عرفانی مردمان، به‌ویژه نسل جوان ترویج دادند و آنان را به سوی عرفان‌های نوظهور، جذب کردند.

لذا پژوهش و استخراج تعالیم معرفتی اهل بیت علیهم‌السلام از معادن کلمات و سیره‌ی عملی آن بزرگ‌ترین عارفان عرصه‌ی آفرینش، کاری بسیار ضروری و حیاتی است. نگارنده کوشیده است تعالیم معرفتی و سلوکی آنان را از دل گفت‌وگوهای آنان با صاحبان صلاحیت و اصحاب معرفت که تا حدودی تاب تحمل حقایق باطنی را داشته‌اند و در منابع معتبر شیعه و سنی پراکنده است و از مناجات‌های عمیق و عاشقانه و ادعیه بلند آن اولیای بزرگ حضرت حق - که در جوهر و منابع معتبر آمده است - استخراج و استنباط و با بهره‌گیری از زبان عرفان مصطلح اسلامی تبیین و تدوین کند.

۲. پیشینه تحقیق

تک‌نگاشته‌هایی که بیشتر در فضا و زمان عرفان مصطلح موجود است، وجود دارد، اما به نظر نگارنده تاکنون کتابی که به‌صورت کامل در زمینه مبادی و مبانی سلوکی عملی از دیدگاه اهل بیت علیهم‌السلام و مستند به روایات و ادعیه و مناجات‌های آن عارفان راستین و انسان‌های کامل، تدوین شده باشد، به چاپ نرسیده است؛ از این رو، در این پژوهش، یکی از مشکلات، کمبود و حتی فقدان کتاب‌هایی است که به‌طور دقیق درباره‌ی سلوک عملی در عرفان اهل‌بیتی علیهم‌السلام نوشته شده باشد.

۳. هدف تحقیق و کاربرد آن

با توجه به اشتیاقی که در ایران و در مناطقی از جهان، به عرفان اسلامی، به‌ویژه عرفان اهل‌بیتی علیهم‌السلام پدید آمده است، این پژوهش به‌منظور دستیابی به سلوک عملی در مکتب اهل‌بیت علیهم‌السلام است که یک ضرورت به نظر می‌رسد و این ضرورت، هنگامی بیشتر رخ می‌نماید که عرفان‌های بدلی و به تعبیری،

عرفان‌واره‌ها برای پاسخ به این نیاز، سخت به تکاپو افتاده‌اند و جوانان جویای معرفت و معنویت را به خود جذب می‌کنند.

بنابراین، هدف اساسی این تحقیق، دستیابی به سلوک عملی در مکتب عرفانی اهل‌بیت^{علیهم‌السلام} است تا طالبان سیر و سلوک با عمل به آن به کمال مطلوب خویش و قرب به حضرت حق نائل آیند.

۴. روش تحقیق

از میان روش‌های پژوهش، به تناسب موضوع و هدف پژوهش، از روش تحقیق کتابخانه‌ای استفاده شده و پس از استخراج مبادی و مبانی و مسائل، با روش توصیفی - تحلیلی تبیین گردیده است.

۵. تعریف مسئله و بیان سؤالات تحقیق

موضوع تحقیق، مبادی و مبانی سلوک عملی در مکتب اهل‌بیت^{علیهم‌السلام} است. چنان‌که می‌دانیم هر علمی سه رکن دارد: موضوع، مبادی و مسائل. مبادی علم، قضایایی است که براهین آن علم، متشکل از آن فصل باشد. موضوع علم، آن چیزی است که بر آن یا در آن، برهان اقامه می‌شود. مبادی مقدمات است.^۱ به بیان دیگر، مبادی علم عبارت است از حدود و مقدماتی که قیاسات آن علم از آن‌ها تشکیل می‌شود.^۲

جرجانی مبادی را عبارت می‌داند از آنچه مسائل علم بر آن، متوقف است. مبادی، برخلاف مسائل، به برهان احتیاج ندارد.^۳

اما از نظر عرفا مبادی عبارت از اموری است که سالک در مبدأ سیر خود باید رعایت کند، مانند نماز، روزه و... و آداب شرعی‌ای که مبتدیان سلوک، از رعایت آن ناگزیرند.^۴

۱. خواجه‌نصیرالدین طوسی؛ اساس‌الاعتباس؛ ص ۳۹۳ - ۳۹۵ با تصرف و تلخیص.

۲. جمیل صلیبا؛ فرهنگ فلسفی؛ ص ۵۶۸.

۳. سیدشریف‌علی‌بن‌محمد جرجانی؛ کتاب‌التعريفات؛ ص ۸۵.

۴. سیدجعفر سجادی؛ فرهنگ معارف اسلامی؛ ج ۳، ص ۱۶۶۶.

«مبانی» جمع مبنا، از ریشه «بنی»، به معنای پایه و اساس است که بر آن چیزی می‌گذارند. مبانی آن دسته از عناصر و رهنمودهای دینی هستند که به صورت اصول و امور مسلم در یک زمینه هستند و برای بقیه عناصر جنبه زیربنا را دارند و به نحوی آن‌ها را تبیین و تعیین می‌کنند.

برخی از اهل معرفت، شهادتین، صلوات، زکات، صوم و حج را «علم مبانی» و آن را بر همگان واجب دانسته‌اند.^۱

در این پژوهش از مبادی و مبانی سلوک، سخن گفته می‌شود؛ از این رو، تبیین معنای سلوک، لازم به نظر می‌رسد.

سلوک، سیر الی الله است و سالک، سائر الی الله است و تا هنگامی که در حال سیر است، متوسط میان مرید و منتهی است.^۲ سلوک، سفر باطنی است؛ یعنی حرکتِ دُوونی قلبی و «توجه القلب الی الله» است.^۳

این سفر و سیر، در باطن شریعت صورت می‌گیرد؛ زیرا شریعت، دو جنبه دارد؛ ظاهر و باطن. باطن همان آن اعمال بدنی است و اعمال بدنی، کلیدی است که با آن قفل قالب انسان گشوده می‌شود. این کلید، پنج دندان دارد؛ نماز، روزه، زکات، حج و ولایت.^۴ قفل قالب انسان، پنج بند حواس بسته شده است، با کلید پنج دندان «بُنی الاسلام علی خمس» گشوده می‌شود که درباره آن روایات فراوانی از اهل بیت علیهم السلام رسیده است؛ از جمله از امام باقر علیه السلام منقول است: «بُنیَ الْإِسْلَامِ عَلَى خَمْسٍ عَلَى الصَّلَاةِ وَ الزَّكَاةِ وَ الصَّوْمِ وَ الْحَجِّ وَ الْوَلَايَةِ وَ لَمْ يُنَادَ بِشَيْءٍ كَمَا نُودِيَ بِالْوَلَايَةِ».

اسلام بر پنج پایه و به تعبیر نجم‌الدین رازی، معروف به نجم دایه بر پنج دندان نماز، زکات، روزه، حج و ولایت بنا شده است و به هیچ چیزی به اندازه

۱. رک: عزالدین کاشانی؛ مصباح‌الهدایه و مفتاح‌الکفایه؛ صص ۲۴ و ۹۸.

۲. کمال‌الدین عبدالرزاق کاشانی؛ اصطلاحات الصوفیه؛ ص ۸۱.

۳. همان، ص ۸۳.

۴. نجم‌الدین رازی، معروف به نجم دایه در مرصادالعباد، ص ۱۶۲ به جای ولایت، به «گفت کلمه شهادت» تعبیر کرده است که در روایات اهل بیت علیهم السلام، «ولایت» آمده است.

ولایت، ندا نشده و فراخوان به عمل نیامده است.

این ظاهر شریعت است؛ اما باطن شریعت، اعمال قلبی و سرّی و روحی است و آن را «طریقت» می‌خوانند و طریقت، کلیدی است که با آن، باطن انسان گشوده می‌شود تا به عالم «حقیقت» راه یابد.

پیروان پیامبران نخست باید با کلید شریعت قفل صورت را بکشایند و آنگاه از کلید طریقت بهره بگیرند. ابتدا باید هر عضو را به عملی که به آن فرمان داده‌اند، مشغول کرد و از عملی که نهی کرده‌اند، بازداشت. تا هر دندانۀ این کلید در جایگاه خود راست ننشیند، قفل گشوده نمی‌شود و انوار ایمان از غیب به دل نمی‌تابد و چون تربیت صورت قالب براساس قانون شریعت به کمال رسد، ایمان قلبی به کمال می‌رسد؛^۱ چنان‌که در حدیث آمده است: «لا یستقیم ایمان عبد حی یتق قلبه...»^۲: ایمان عبد، استقامت نمی‌پذیرد تا آنکه قلب او استقامت پذیرد.

شریعت را برای آدمیان فرستاده‌اند تا بصرفات آنان از روی طبع نباشد؛ بلکه به فرمان خدای سبحان باشد؛ زیرا عملی که با ایمان حق صورت گیرد، عین نور است و رفع حجب می‌کند؛ ولی عملی که براساس طبع صورت گیرد، از آن، ظلمت می‌تراود و حجاب بر حجاب می‌نشیند و ظلمت و تیرگی متراکم و انانیت و رعونت نفس پدید می‌آید.^۳

درباره مستندات قرآنی سیر و سلوک و طی مراحل قرب حق تا آخرین منازل، کافی است که برخی آیات مربوط به «لقاءالله» و «رضوانالله» و آیات مربوط به وحی و الهام و گفت‌وگوی ملائکه با غیر پیغمبران — برای نمونه حضرت مریم علیها السلام — و به‌ویژه آیات معراج رسول اکرم صلی الله علیه و آله را مورد نظر قرار دهیم.^۴

۱. ر.ک: نجم‌الدین رازی؛ *مرصادالعباد*؛ ص ۱۶۲-۱۶۴.

۲. میرزاحسین نوری؛ *مستدرک الوسائل*؛ ج ۹، ص ۳۱ محمدباقر مجلسی؛ *بحارالانوار*؛ ج ۶۸، ص ۲۸۷.

۳. نجم‌الدین رازی؛ *مرصادالعباد*؛ ص ۱۶۲-۱۶۴.

۴. مرتضی مطهری؛ *مجموعه آثار*؛ ج ۱۴، ص ۵۵۵-۵۵۷.

اما پرسش‌های تحقیق، عبارت‌اند از:

۱. ریشه عرفان و معنای اصطلاحی آن چیست؟
۲. اهداف عرفان عملی چیست؟
۳. عرفان اهل بیت علیهم‌السلام چیست؟
۴. ویژگی‌های عارفان در مکتب سلوک عملی اهل بیت علیهم‌السلام چیست؟
۵. زمینه‌ها، شرایط و موانع سلوک عملی در مکتب اهل بیت علیهم‌السلام چیست؟
۶. مبادی و مبانی سلوک عملی در مکتب اهل بیت علیهم‌السلام چیست؟
۷. در سلوک عملی اهل بیت علیهم‌السلام چه شاخصه‌ها و مؤلفه‌هایی وجود دارد؟

۶. فرضیه یا فرضیات تحقیق

در عرفان اهل بیت علیهم‌السلام که متکی بر قرآن کریم، سنت و سیره پیامبر صلی‌الله‌علیه‌وآله‌وسلم و اهل بیت عصمت و طهارت علیهم‌السلام است، سلوک عملی جامع و کاملی وجود دارد که با فحص و بحث، قابل استخراج و استخراج است. این سلوک، مبادی و مبانی مشخصی دارد که در این پژوهش بررسی شده است استخراج شوند. زندگی، حالات، کلمات و مناجات‌های رسیده اکرم علیهم‌السلام سرشار از شور و هیجان معنوی و الهی و مملو از اشارات عرفانی است. دعاهای رسول اکرم صلی‌الله‌علیه‌وآله‌وسلم فراوان مورد استشهاد و استناد عرفا قرار گرفته است. سخنان امیر مؤمنان علی علیه‌السلام - که بیشتر عرفا و متصوفه، سلسله‌های خود را به ایشان می‌رسانند - الهام‌بخش معنویت و معرفت است.

۷. نوآوری تحقیق

کوشش نگارنده به کشف گزاره‌ها و آموزه‌های سلوک عملی از منظر اهل بیت علیهم‌السلام معطوف بوده و مباحث و مسائل عرفان عملی و سیر و سلوک، با تکیه بر آیات قرآن کریم و روایات اهل بیت عصمت و طهارت علیهم‌السلام، مورد بحث و بررسی قرار گرفته و تا آنجا که بضاعت مزجاة علمی نگارنده و بازه زمانی معین شده برای تحقیق اجازه می‌داده است، سعی شده است که صبغه عرفانی

پژوهش، به صبغه اخلاقی فروکاسته نشود. اگرچه این اثر - در عناوین و اصطلاحات و پاره‌ای توضیحات - وامدار سنت عظیم عرفان اسلامی و میراث مکتوب و محتشم عرفای نامدار مسلمان است، اما به‌طور کلی مباحث آن برگرفته از آموزه‌های عرفانی - سلوکی ثقلین است. هم ساختار این اثر، جدید و بدیع است و هم بسیاری از مباحث آن از منظر اهل‌بیت علیهم‌السلام تبیین شده است.

۸. ساختار تحقیق

این تحقیق، از یک مقدمه، دو بخش و چهارده فصل تشکیل شده است. در بخش اول این مجموعه درباره مبادی سلوک عملی، چون ضرورت بحث از عرفان عملی اهل‌بیت علیهم‌السلام، مفهوم‌شناسی، ویژگی‌های عرفان عملی اهل‌بیت علیهم‌السلام، اهداف عرفان عملی، زمینه‌ها، شرایط و موانع سلوک، شاخصه‌ها و مؤلفه‌های سلوک عملی، مانند التزام به شریعت (شریعت‌محوری)، اعتدال و میانه‌روی، عقلانیت و خردورزی، بصیرت اجتماعی، سلوک در صراط مستقیم و استقامت در سلوک، تخلیه و ریاضت معقول و مشروع و مراقبه بحث شده است.

در بخش دوم، به بحث درباره مبانی سلوک عملی در مکتب اهل‌بیت علیهم‌السلام، چون توحید، یقین، احسان، ولایت و محبت اهل‌بیت علیهم‌السلام، ضرورت امامت و ولایت در سیر و سلوک، ویژگی‌های رفتاری انسان کامل، استاد و معلم سلوکی و آسیب‌شناسی رابطه مرید و مرادی پرداخته شده است.

۹. عرفان اهل‌بیتی؛ دیدگاه‌ها و دشواری‌ها

گفتنی است، مدت‌هاست که عده‌ای از علاقه‌مندان به مکتب اهل‌بیت علیهم‌السلام؛ از جمله زنده‌یاد عالم ربانی، حضرت آیت‌الله خوشوقت تهرانی علیه‌السلام،^۱ بر لزوم استخراج و استنباط آموزه‌های عرفانی اهل‌بیت علیهم‌السلام، چه در ساحت نظر و چه در ساحت عمل و سلوک الی‌الله تأکید کرده و می‌کنند. اینان معتقد بوده و هستند

۱. در جلسات شورای علمی گروه عرفان اسلامی پژوهشگاه فرهنگ و اندیشه اسلامی.

که مکتب اهل بیت^{علیهم‌السلام}، معارف عرفانی ممتاز و متمایزی، حتی از عرفان اسلامی مصطلح دارد که باید از خلال روایات و ادعیه و نیایش‌های آنان اکتشاف و به طالبان آن ارائه شود. برخی از آنها معتقدند، تاکنون چنین کاری در جهان تشیع صورت نگرفته و کارهایی که از سوی برخی از بزرگان شیعه، چون علامه سیدحیدر آملی صورت گرفته است، در ذیل عرفان ابن عربی قرار می‌گیرد و احیاناً نقد برخی دیدگاه‌های او و شارحانش به‌شمار می‌آید و کار مستقلاً به‌منظور اکتشاف عرفان اهل بیت^{علیهم‌السلام} صورت نگرفته است.

برخی از محققان معتقدند عرفان اسلامی موجود، در آموزه‌های عرفانی اهل بیت^{علیهم‌السلام} ریشه دارد، میان آنها رابطه‌ی این همانی است و عرفا چیزی از خود ندارند؛ هرچه دارند از اهل بیت عصمت و طهارت^{علیهم‌السلام} دارند. از این رو، به نظر آنها سخن از عرفان اهل بیت، در برابر عرفان اسلامی، امری ناصواب و نوعی بی‌اعتنایی به مکتب عظیم عرفانی مسلمانان است.

عده‌ای دیگر، با رد این منکر وجود موضوعی به نام عرفان در آموزه‌های اسلام‌اند. اینان با عرفان اسلامی راجع به شدت مخالف‌اند؛ از این رو در آموزه‌های اهل بیت^{علیهم‌السلام} نیز به وجود معارف عرفانی قائل نیستند. برخی از آنان بر این باورند که اسلام دین ساده، بسیط و غیرمعمول و فاقد معارف آموزه‌های دشوار عملی است.^۱

این اختلاف نظر درباره‌ی عرفان به نحوی در گذشته هم وجود داشته است. استاد شهید مرتضی مطهری این اختلاف را در باب منشأ و مایه‌های عرفان اسلامی مطرح کرده است. به نظر وی اولین سؤال، این است که آیا عرفان اسلامی از قبیل فقه و اصول و تفسیر و حدیث، از علومی است که مسلمین مایه‌ها و ماده‌های اصلی آنها را از اسلام گرفته‌اند و برای آنها قواعد و ضوابط و اصول کشف کرده‌اند؟ یا از قبیل طب و ریاضیات است که از خارج جهان اسلام به جهان اسلام راه یافته است و در دامن تمدن و فرهنگ اسلامی به وسیله مسلمین رشد و تکامل یافته است؟ یا شقّ سومی در کار است؟

۱. ر.ک: سیدحیی یشربی؛ پژوهشی در نسبت دین و عرفان؛ ص ۳۹ به بعد.

عرفا خود، شقّ اول را اختیار می‌کنند و به هیچ وجه حاضر نیستند شقّ دیگری را انتخاب کنند. برخی از مستشرقان اصرار داشته و دارند که عرفان و اندیشه‌های لطیف و دقیق عرفانی همه از خارج جهان اسلام به جهان اسلام راه یافته است.

نظریه سوم این است که عرفان مایه‌های اولی خود را - چه درباره عرفان عملی و چه درباره عرفان نظری - از خود اسلام گرفته است و برای این مایه‌ها قواعد و ضوابط و اصولی بیان کرده است و تحت تأثیر جریان‌های خارج نیز، به‌ویژه اندیشه‌های کلامی و فلسفی و بالأخص اندیشه‌های فلسفی اشراقی قرار گرفته است.

مسلم است که عرفان اسلامی سرمایه اصلی خود را از اسلام گرفته است و بس. طرفداران نظریه اول و دوم و بیش طرفداران نظریه دوم - مدعی‌اند که اسلام دینی ساده و بی‌تکلیف مردمی فهم و خالی از هرگونه رمز و مطالب غامض و نامفهوم یا صعب‌الفهم است. از نظر این گروه آنچه عرفا به نام توحید گفته‌اند، مطلبی و رای توحید اسلامی است؛ و توحید عرفانی عبارت است از وحدت وجود و اینکه جز خدا و شئون و اسماء و صفات و تجلیات او چیزی وجود ندارد. سیر و سلوک عرفانی نیز ورای زهد اسلامی است؛ زیرا در سیر و سلوک یک سلسله معانی و مفاهیم، از قبیل عشق و محبت خدا، فنای در خدا، تجلی خدا بر قلب عارف طرح می‌شود که در زهد اسلامی مطرح نیست. طریقت عرفانی نیز امری و رای شریعت اسلامی است؛ زیرا در آداب طریقت مسائلی طرح می‌شود که فقه از آنها بی‌خبر است.

از نظر این گروه، نیکان صحابه رسول اکرم علیهم‌السلام که عرفا و متصوفه خود را به آنها منتسب می‌کنند و آنها را پیشروان خود می‌دانند، زاهدانی بیش نبوده‌اند. روح آنها از سیر و سلوک عرفانی و از توحید عرفانی بی‌خبر بوده است. آنها مردمی مُعرض از متاع دنیا و متوجه به عالم آخرت بوده‌اند. اصل حاکم بر روح آنها خوف و رجا بوده؛ خوف از عذاب دوزخ و رجا به ثواب‌های بهشتی، همین و بس.

حقیقت این است که نظریهٔ این گروه به هیچ وجه قابل تأیید نیست. مایه‌های اولی اسلامی بسی غنی‌تر است از آنچه این گروه به جهل یا به عمد فرض کرده‌اند. نه توحید اسلامی به آن سادگی و بی‌محتوایی است که اینها فرض کرده‌اند و نه معنویت انسان در اسلام منحصر به زهد خشک است و نه نیکان صحابهٔ رسول اکرم علیهم‌السلام آنچنان بوده‌اند که توصیف شد و نه آداب اسلامی محدود به اعمال جوارح و اعضاست.^۱

در گروه عرفان اسلامی پژوهشگاه، از مدت‌ها پیش دربارهٔ ضرورت پرداختن به اکتشاف و استخراج و اصطیاد معارف عرفانی اهل بیت علیهم‌السلام و تهیه و تدوین آثاری در این زمینه، بحث شد و بیش از همه عالم ربانی، حضرت آیت‌الله خوشوقت تهرانی - که رئیس شورای علمی گروه به‌شمار می‌آمد - بر لزوم این امر تأکید می‌ورزید. وی با تصوف و عرفان ابن‌عربی که از آن به عرفان اسلامی و مصطلح باد می‌شود، میانه‌ای نداشت و اصرار داشت که تاکنون کسی عرفان اهل بیت را استخراج و اکتشاف نکرده است و حتی علمای بزرگ شیعه چون سیدحیدر آملی رحمته‌الله در نظر عرفان ابن‌عربی قلم زده‌اند و نیز تأکید داشت که این کار باید در فضایی عاری از اصطلاحات ابن‌عربی صورت گیرد و از عرفان مصطلح، هیچ‌گونه استفاده‌ای نشود. گرچه این فرمایش ایشان به نظر بیشتر اعضای گروه - از جمله نگارندهٔ این سطور - ناتمام بود و به این منجر می‌شد که مباحث رنگ اخلاقی به خود بگیرد و عرفان اهل بیت علیهم‌السلام در حد اخلاق تنزل کند؛ اما چاره‌ای جز اجرای دستور نبود. وی همواره می‌فرمود که باید این کار را شروع کرد و نباید انتظار داشت که در همان آغاز بتوان کارهایی همسنگ کارهایی که در فضای عرفان ابن‌عربی صورت گرفته است، ارائه کرد. بنابراین، محدودیت استفاده از میراث گرانشنگ عرفان اسلامی از یک سو، بضاعت مزجاة نویسنده و بی‌بهره‌بودن او از قدرت اجتهاد جواهری - با وجود سال‌ها بهره‌گیری از دروس خارج فقه و اصول استادان بزرگ حوزهٔ علمیهٔ قم - از سوی دیگر و بی‌پیشینه‌بودن موضوع مورد بحث از سوی سوم و محدودیت

۱. مرتضی مطهری؛ مجموعه آثار؛ ج ۲۳، ص ۳۵-۳۹.

زمانی از سوی چهارم، دست به دست هم داده و چه بسا کاستی‌هایی را در این پژوهش پدید آورده است. بنابراین، این پژوهش، تنها نقطه آغاز و نخستین گام در این مسیر ناپیموده است و نقص‌ها و کاستی‌هایی خواهد داشت که انتظار نگارنده راهنمایی و تذکرات مشفقانه از سوی صاحب‌نظران است. به‌هرحال، صاحب این قلم با استعانت از خدای متعال، در این عرصه گام برداشته و معتقد است:

من استعان بغير الله في طلب / فان ناصره عجز و خذلان
و از صاحب‌نظران و ناصحان مشفق می‌خواهد که در این اثر به عین عنایت و رضا بنگرند؛ چراکه:

و عين الرضا عن كل عيب كائلة / كما ان عين السخط تبدي المساويا
و کاستی‌های آنرا به مؤلف خاطر نشان کنند:
جزى الله خيرا من تأمل عيبه / و قابل ما فيها من السهو بالعمو
و اصلح ما أخطأت فيها بقصده / و فطنته و استغفر الله من سهوى
چراکه: «كل إناء يرشح بما فيه» و «كل جبر لما خلق له»!

«وَمَا تَوْفِيقِي إِلَّا بِاللَّهِ عَلَيْهِ تَوَكَّلْتُ وَإِلَيْهِ أُنِيبُ»

حسین روحانی نژاد

مریی گروه عرفان پژوهشگاه فرهنگ و اندیشه اسلامی